

När arbetslösheten stiger

Om sociala konsekvenser och forskningsbehov*

Det finns idag en hel del forskning om arbetslöshetens konsekvenser, och satsningen har ökat under 1990-talet. Även tidigare har forskning bedrivits om arbetslöshet och dess konsekvenser, speciellt under lågkonjunkturer. I vad mån är sådana tidigare studier relevanta för den situation som finns under 90-talet? I denna artikel ger Ulla Arnell Gustafsson en översikt över tidigare forskning med utgångspunkt från denna fråga.

Inledning

Under större delen av efterkrigstiden har Sverige haft en öppen arbetslöshet kring 2 till 3 procent. Sedan 1990 har den stigit till cirka 8 procent. Till detta kommer en stor grupp arbetssökande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Dessutom fortsätter många – företrädesvis unga – att studera fast de hellre skulle vilja arbeta. Många människor, kanske fler än före lågkonjunkturen, arbetar också i yrken de är överkvalificerade för.

Situationen på arbetsmarknaden är således svår, och det finns en oro över dess konsekvenser. Farhågor finns för utvecklingen av ett tvåtredjedelssamhäl-

le eller fyrafemtedelssamhälle, med en stor minoritet arbetslösa konstant utanför arbetslivet och kanske också samhällslivet i övrigt. Kopplat till detta är farhågorna för utvecklingen av en speciell "arbetslöshetskultur", en livsstil där lönearbetet inte ingår som en naturlig del. Ökad polarisering mellan befolkningsgrupper och minskad samhällsolidaritet är också konsekvenser som diskuteras.

Det bedrivs idag en hel del forskning om arbetslöshetens konsekvenser, och satsningen på forskning om arbetslöshet har ökat under 1990-talet. Även tidigare har forskning bedrivits om arbetslösheten och dess konsekvenser, speciellt under lågkonjunkturer. En fråga är emel-

Ulla Arnell Gustafsson är fil dr i sociologi och arbetar vid Arbetslivsinstitutet.

*Detta är en reviderad version av rapporten "Från låg till hög arbetslöshet. Om individuella och samhällsstrukturerliga konsekvenser". (Arnell Gustafsson 1993).

lertid i vad mån denna forskning är relevant och går att tillämpa på 90-talets situation. Är frågeställningarna relevanta? Kan forskningsresultaten extrapoleras? Är det andra typer av frågor som bör ställas i ett samhälle med 8–10 procents arbetslöshet jämfört med ett samhälle med 2–3 procents arbetslöshet?

Jag har i denna artikel gått igenom ett urval av tidigare forskning¹, och sökt strukturera den efter i vad mån den är relevant för ett samhälle med hög arbetslöshet. Jag har valt att göra detta under följande rubriker:

Heterogeniseringen av de arbetslösa.

Då arbetslösheten stiger förändras populationen arbetslösa. Den blir större samt till att börja med mer "normal" och därmed mer heterogen. Vad säger tidigare forskning om *olika grupper* reaktion på och förhållningssätt till arbetslöshet?

Långtidsarbetslösheten ökar.

I allmänhet innebär stigande arbetslöshet att långtidsarbetslösheten ökar. Vad säger tidigare forskning om människors reaktioner satt i relation till *arbetslöshetstidens längd*?

Från en liten till en relativt stor minoritet.

Då arbetslösheten stiger förändras den kontext i vilken den arbetslöse lever. Vad säger forskningen om vad det betyder att vara arbetslös i en kontext med relativt få respektive relativt många arbetslösa? Vad innebär det således att vara en *liten minoritet* respektive att vara en *relativt stor minoritet*?

De ekonomiska konsekvenserna blir alltmer framträdande.

Då arbetslösheten är låg är dess ekonomiska konsekvenser begränsade. I

svensk forskning har – åtminstone under efterkrigstiden – de ekonomiska konsekvenserna för de arbetslösa berörts relativt lite. Då arbetslösheten stiger kan detta komma att bli ett överskuggande problem – såväl på individuell som samhällelig nivå.

¹ Artikelns bygger på tidigare forskning, men är ingen systematisk eller konsekvent genomförd litteraturgenomgång. Någon akribistudie är inte heller gjord, dvs jag har inte självständigt tagit ställning till forskningskvaliteten i de refererade undersökningarna. Dessa kommer såväl från Canada, USA som från vissa europeiska länder – i huvudsak Danmark, Norge, Storbritannien och Sverige. Artikeln får således ses som en resonans text, där olika forskningsresultat får illustrera resonansen.

Några litteratursammanställningar har varit till stor hjälp i arbetet och refereras ofta till, nämligen Colbjørnsen *et al* (1992), Folkhälsogruppen i Sverige (1992), Janlert & Meidner (1992) samt Warr *et al* (1988).

I artikeln har jag *inte* berört frågan huruvida arbetslösheten över huvud taget har betydelse för individen. Det är annars nästan klassiskt att inleda varje uppsats om arbetslöshet och individ med att diskutera kausalitetsfrågan. Är det så att arbetslösheten *orsakar* effekter på individnivå eller är det så att vissa individer *selekteras* till arbetslöshet? Jag anser det vara relativt väl belagt att bägge mekanismerna verkar (se bl a Janlert & Meidner 1992). Att arbetslösheten således *orsakar* vissa effekter på individens hälsa och beteende kommer jag att ta för givet. Däremot är det naturligtvis svårare att uttala sig om *hur starka* effekterna är. Det är ju också så, att effekterna ser olika ut på olika individer. Enligt exempelvis Mörkeberg (1985) medförde arbetslösheten inte några förändringar i självupplevd sjuklighet för 80 procent, medan 12 procent upplevde ökad sjuklighet och 7 procent minskad sjuklighet.

De samhällsstrukturella konsekvenserna blir alltmer betydelsefulla.

Då arbetslösheten i ett samhälle är relativt låg är konsekvenserna stora främst för de direkt drabbade individerna, de arbetslösa. Då arbetslösheten stiger förändrar problemen delvis karaktär. Fler-talet negativa konsekvenser på individ-nivå kvarstår förmodligen men arbetslöshetens betydelse för samhällets mer grundläggande processer och strukturer ökar. Som exempel på denna typ av konsekvenser refereras ett par engelska studier som behandlar polariseringen mellan arbetslösa hushåll och lönearbetande hushåll.

Heterogeniseringen av de arbetslösa

En av de förändringar som äger rum då ett samhälle går från relativt låg till relativt hög arbetslöshet är att gruppen "arbetslösa" blir alltmer heterogen. Kategorier som tidigare varit förskonade från arbetslöshet drabbas; inte bara unga och lågutbildade blir arbetslösa utan även professionella och väletablerade. Arbetslösheten sprider sig också från perifera till mer centrala regioner; inte bara landsbygdsbor utan också storstadsbor blir arbetslösa. Hur påverkar då arbetslösheten dessa olika grupper? Finns det skillnader i reaktionsmönster och sätt att hantera arbetslösheten? Är dessa skillnader av sådan storleksordning och art att till exempel samhällets stödjande insatser kan behöva differentieras?

Det är inte så alldeles lätt att belysa denna fråga med hjälp av befintlig forskning. Denna har nämligen under lång tid varit inriktad på att visa att ar-

betslöshet generellt sett påverkar människor, inte att den påverkar människor *på olika sätt*. Flera forskare menar att det är mot detta som studierna nu bör inriktas: "Problemet är inte längre hurvida arbetslöshet har skadliga effekter generellt sett, utan genom vilka mekanismer, i vilka grupper och via vilka variabler de modereras" (Dooley & Catalano 1988, s 2). Marie Jahoda, en av arbetslöshetsforskningens klassiker, är dock skeptisk till att det viktiga nu skulle vara att studera arbetslöshetens differentiella effekter. Det märkvärdiga med arbetslösheten är inte, menar hon, att den medför *olika* konsekvenser för olika kategorier av människor. Det märkvärdiga är att den i huvudsak innebär *samma* slags konsekvenser. "Medan till exempel skillnad i arbetsengagemang kan vara en förklaring till arbetslöshetens olika effekter på individerna, är det trots allt likheten i människors reaktioner som behöver förklaras. Både tjänstemän och arbetare anger arbetslösheten som skäl till att de inte mår bra; deras subjektiva bedömning bekräftas av mer objektiva data om skillnader i psykisk hälsa mellan dem som är arbetslösa och dem som har arbete" (Jahoda 1988, s 17). Även om således människor befinner sig i skilda livssituationer, även om de har mycket olika arbeten, innebär arbetslösheten en förlust av mycket primära värden. Dessa handlar i Jahodas terminologi om *ekonomisk trygghet, strukturering av vardagen, deltagande i ett kollektivt sammanhang, sociala kontakter utanför familjen, social status* samt *meningsfull aktivitet*.

Utän tvekan ligger det en hel del i Jahodas resonemang. Samtidigt har hennes funktionalistiska syn på arbete

som en enhetlig kategori kritiserats, bl a för att den ignorerar arbetets negativa sidor, att den tonar ner de hälsofarliga sidorna i vissa arbeten, att den inte tar hänsyn till att det finns andra institutioner som kan överta arbetets latent funktioner och att den ser de arbetslösa som passiva offer (se t ex Hartley & Fryer 1984, Fryer & Payne 1986, efter Colbjörnsen *et al* 1992). Implicit i denna kritik ligger ståndpunkten att människor – utifrån olika bakgrund och samhällseliga förhållanden – kan bemästra arbetslösheten på olika sätt.

Det jag själv vill betona som viktigt i att studera arbetslöshetens differentiella effekter är att man därigenom på ett klarare sätt kan se att arbetet fyller olika funktioner för olika grupper av människor, och här tror jag att Jahodas indelning är fruktbar att utgå ifrån. Även om det är svårt att hävda – och kanske till och med moraliskt svårt – att arbetslösheten är *olika* tung att bära för olika grupper, kan man se att för vissa grupper är vissa av arbetets funktioner svårare att förlora. För ungdomar är till exempel arbetets funktion att länka individen till kollektivet – dvs arbetets socialiserande funktion – viktig, medan för den medelålders mannen arbetets statusfunktion kanske är mer framträdande.

Vid en genomgång av litteratur om hur olika kategorier drabbas av och hanterar arbetslöshet är det emellertid svårt att relatera dessa studier till Jahodas kategoriindelning. Forskarna har i sina empiriska studier inte anknutit till Jahodas teori. Ofta är det "mental ohälsa" eller "depression" som varit den konsekvens av arbetslöshet som mätts. Detta kan naturligtvis i sig vara ett kri-

terium på såväl förlust av exempelvis "social status" som "deltagande i ett kollektivt sammanhang", men relationen är inte på något sätt självklar. När man således i en engelsk översikt av olika ålderskategoriers reaktion på arbetslöshet (Warr *et al* 1988) konstaterar att det är grupperna i medelåldern som uppvisar den högsta graden av ohälsa vid arbetslöshet, medan såväl den yngsta som den äldsta ålderskategorin inte uppvisar så stora ohälsoeffekter, kan detta tolkas på olika sätt.

För de allra yngsta innebär förmodligen inte arbetslösheten någon större förlust av social status eller ett abrupt avbrott i en invand livsstil. Inte heller är förmodligen de ekonomiska konsekvenserna så stora. Vissa grupper kan också under en kortare tid resa, studera, ta allehanda påhugg.

För grupperna "mitt i livet", med stor försörjningsbörda och med en stor del av sitt liv knutet till arbetslivet blir förmodligen arbetslösheten mer av en chock, och här är det andra delar av Jahodas funktioner som blir framträdande. De mister sin inkomst – och det gör också deras familj – och de förlorar en arbetsgemenskap. För många av dem innebär arbetet både identitet och status. Det avviker från de etablerade normerna att "mitt i livet" stå utan ett arbete. Å andra sidan har många "mitt i livet" ofta en social gemenskap vid sidan av arbetet. Barn och familj kan ge gemenskap och struktur på dagen.

För dem som närmar sig pensionsåldern har kanske den mentala tillväjningen till ett liv utan arbete redan skett. De räknar med att arbetslivet har ett slut. Rent ekonomiskt har också ofta de äldre medelålders det relativt gott

ställt. Försörjningsbördan har ofta lättat. Å andra sidan spelar ofta arbetsgemenskapen en betydande roll för denna åldersgrupp.

Med dessa tolkningar kan det tyckas relativt naturligt att den omedelbara mätbara "ohälsan" är störst bland dem i medelåldern. Samtidigt är det viktigt att påpeka att den relativt lätt mätbara konsekvensen "ohälsa" förmodligen bäst fångar de av Jahodas funktioner som är mest betydelsefulla för dem i medelåldern. Konsekvenserna för ungdomars identitetsutveckling, framtidstro och socialisation till arbetslivet – vilket i Jahodas terminologi närmast skulle sammanfattas i funktionen "deltagande i ett kollektivt sammanhang" – är mycket svårare att operationalisera, speciellt med en kvantitativ metod. Arbetslöshetens konsekvenser för ungdomar är något som borde studeras i ett långsiktigt perspektiv, på 10–15 års sikt. För det är kanske framför allt i ett framtidsperspektiv som ungdomsarbetslöshetens konsekvenser bör beaktas: Vad händer på sikt med de generationer som börjar sitt arbetsliv med arbetslöshet och dåliga arbeten? Kvarstår konsekvenserna över tid eller kan de kompenseras vid en konjunkturuppgång?

Som påpekats har de studier om arbetslöshetens konsekvenser som tidigare gjorts varit mer inriktade på att studera om arbetslösheten generellt sett påverkar människor än på att studera om arbetslösheten påverkar olika människor på olika sätt. Därför är det svårt att finna bra och tillförlitliga studier om hur till exempel män och kvinnor, olika samhällsklasser och olika etniska grupper påverkas. (För en litteraturgenomgång, se Arnell Gustafsson 1993.)

En typ av differentiella studier, som är speciellt intressanta att beakta i ett samhälle med stigande arbetslöshet, avser skillnaderna mellan människors sätt att hantera arbetslösheten i städer och i glesbygden. Då arbetslösheten stiger sprids den till områden i Sverige som tidigare inte varit drabbade av arbetslöshet, till exempel de stora städerna. Förmodligen uppkommer här nya, anorlunda och mer negativa konsekvenser. För det första finns här inte den vana vid arbetslöshetens livsform som ofta finns i glesbygden. För det andra är omfattningen av det informella arbetet betydligt större i glesbygden. Detta visar till exempel Hagström (1988) vid en jämförelse av hur arbetslösa hanterar sin situation i Stockholm, Örebro och Vilhelmina. I Vilhelmina utförs betydligt fler sysslor "som liknar arbete" och "hemarbete" än i Stockholm och Örebro, där det mer är fritidssysselsättningar av hobbykaraktär som ersätter lönearbetet (s 85). Dessutom finns en tendens till att de arbetslösa i Vilhelmina, som till stor del fyllde sin arbetslöshet med informellt arbete, bibehöll sin relativt höga aktivitetsnivå över tid. De arbetslösa i Stockholm och Örebro, som mer fyllde sin arbetslösa tid med sysslor av fritidskaraktär, hade en hög aktivitetsnivå i början av arbetslöshetsperioden, men passiviserades snabbare. Mycket få i Vilhelmina – 7 procent – utförde inte några aktiviteter alls som kompensation för lönearbetet. Motsvarande siffra för Örebro är 9 procent och Stockholm 16 procent. En viss reservation bör dock anföras mot de visade tendenserna, då antalet intervjuade är relativt få.

En tredje faktor som ofta framhålls vara viktig för att kunna bemästra ar-

betslösheten är det sociala kontaktnätet. Detta är ofta betydligt bättre utvecklat på landsbygden än i storstäderna. Så uppfattade man också i Hagströms studie (1988) att stödet från grannarna under arbetslöshetstiden var störst i Vilhelmina och minst i Stockholm. Örebro intog en mellanposition.

I Folkhälsogruppen i Sverige (1992) refereras ett flertal studier, där hälsans koppling till arbetslöshet jämförs i städer och på landsbygden. I en holländsk studie (Leefflang *et al* 1992) jämförs män som har arbete respektive är arbetslösa i staden och på landsbygden. Då det gäller hälsan bland arbetslösa skiljer den sig inte mellan stad och land – de arbetslösa mår lika mycket sämre jämfört med dem som har arbete oavsett om de bor på landet eller i staden. Däremot har de arbetslösa i städerna större ekonomiska problem och den arbetslöses partner upplever arbetslösheten som mer bekymmersam i staden än på landet. Medan utpekandet av den arbetslöse ses som en viktig faktor bakom den nedsatta hälsan bland dem som bor på landet, är ett minskat antal vänner och bekanta en central orsaksfaktor i staden. Två andra studier som nämns (Cobb & Kasl 1977, Dooley *et al* 1981) tyder på att arbetslöshetens effekter är mer svårbemästrade i staden än i glesbygden.

När det gäller studier av detta slag är det viktigt att komma ihåg att – åtminstone för Sveriges del – arbetslösheten oftare har varit högre på landet än i staden. Det innebär att stigmatiseringseffekten av arbetslöshet kan vara betydligt mindre på landsbygden. Men dessutom finns möjligheterna till informellt arbete av olika slag samt ett bättre

utvecklat socialt kontaktnät. Det har också varit så, att de individer som mycket gärna velat ha ett arbete haft möjlighet att flytta till områden med bättre arbetsmarknad. En selektionseffekt kan alltså finnas, så att de som tidigare blivit kvar i glesbygden uppskattat de värden som funnits där – trots en dålig arbetsmarknad. Då arbetslösheten stiger blir möjligheterna att flytta till ett arbete mindre; kvar i glesbygden blir således dels människor som trivs där, dels också människor som tvingas kvar där.

Långtidsarbetslösheten ökar

I ett samhälle där arbetslösheten generellt stiger blir det också vanligare med långtidsarbetslöshet. Det blir också vanligare att människor upplever återkommande arbetslöshet. Vad säger tidigare forskning om konsekvenser av lång och upprepad arbetslöshet? Och hur förändras människors reaktionsmönster under arbetslöshetstiden? Finns det några tidpunkter som är speciellt kritiska under arbetslöshetstidens gång?

Hur länge man är arbetslös är naturligtvis avgörande för vilka konsekvenser arbetslösheten får för den enskilde. Det är närmast självklart när det gäller de ekonomiska följderna. En dansk studie av fattigdomens fördelning visar att det finns ett klart samband mellan hur länge man varit arbetslös och graden av fattigdom (Elm Larsen & Andersen 1990, s 217).

Arbetsgivarnas syn på de arbetslösa påverkas också av hur länge arbetslösheten varat. Enligt en norsk studie (en attitydundersökning publicerad i *Dagens Naeringsliv* 17 september 1992, efter Colbjørnsen *et al* 1992, s 120) av

arbetsgivarnas attityder till att anställa arbetslösa, gick en gräns vid 6 månader. På en fråga "Hur länge skall en arbetsökande ha varit arbetslös innan han enligt din mening blir mindre attraktiv att anställa?" fördelade sig svaren på följande sätt: Mindre än 1 månad (1 procent), 1–2 månader (2 procent), 3–5 månader (10 procent), 6–11 månader (34 procent), 12 månader eller mer (43 procent) och "vet inte" (10 procent).

När det gäller hälsans utveckling under arbetslöshetstiden finns det, enligt Folkhälsogruppen i Sverige (1992), studier som stöder såväl att hälsan successivt försämras, att den till att börja med försämras och sedan stannar kvar på en stabil nivå, som att den till att börja med försämras men att en tillvänjning sedan sker. Att den arbetslöse genomgår olika "faser" i upplevelsen av sin situation har påpekats i flera studier. Så visar till exempel Brenner *et al* (1988) att när det gäller stresshormonet kortisol, som mäter så kallad "negativ stress", kunde signifikanta förändringar konstateras vid olika faser av arbetslösheten. De högsta nivåerna, som indikerar en stark stressreaktion, registrerades i varselfasen före arbetslöshetens inträde och efter 12 månaders arbetslöshet. Omedelbart efter nedläggningen av företaget, stabiliserades kortisolnivån och efter en topp vid 12 månader minskade nivån gradvis till ett medelvärde eller en normalnivå efter två års arbetslöshet (Brenner *et al*, s 132). Ungefär samma tidsmässiga utveckling visade ett flertal psykologiska variabler, medan det fanns vissa medicinska variabler – bl a koppelade till ökad risk för hjärt-kärlsjukdomar – som uppträdde eller permanentades under det andra året. Att en psyko-

logisk anpassning görs till arbetslösheten under det andra arbetslöshetsåret bekräftades av Warr & Jackson (1985). Vid en intervju nio månader efter det att arbetslösheten började, konstaterades en försämring i hälsotillståndet jämfört med vid en tidigare genomförd intervju; när intervjun upprepades vid 25 månaders arbetslöshet fann man emellertid en liten förbättring.

Att vara en liten minoritet och att vara en stor minoritet

Den diskussion som förts om vad det betyder att som arbetslös tillhöra en liten minoritet jämfört med att tillhöra en relativt stor minoritet handlar i hög grad om de arbetslösas stigmatisering, och den betydelse arbetslöshetens storlek har för denna. I tider då arbetslösheten är låg är det något särskilt utmärkande att vara arbetslös; det kan uppfattas som en signal om värdelöshet och inkompetens. I tider då arbetslösheten är hög är det mer "normalt" att vara arbetslös, och stigmatiseringen blir inte lika stark. Det skulle alltså vara lättare från denna synpunkt att vara arbetslös i en omgivning där arbetslösheten är hög.

Det finns flera studier som stöder denna hypotes, bl a en engelsk studie som genomförts bland arbetslösa ungdomar i städer och bostadsområden med hög arbetslöshet (Roberts *et al* 1982). Forskarna fann bland dessa ungdomar en livsstil, där arbetslösheten ingick som en naturlig del. Många av de psykosomatiska symptom och olustkänslor som konstaterats i andra undersökningar som följd av arbetslöshet, återfanns inte. Många såg arbetslös-

hetsperioderna som sköna avbrott i förvärsarbetet.

Ett annat forskningsresultat som tyder på att det är mer stigmatiserande att vara arbetslös i goda än i dåliga tider ger Behrenz (1993) och Höjgård (1993), bägge i Björklund & Eriksson (1995). I dessa studier undersöktes hur sannolikheten att lämna arbetslösheten var i relation till hur länge man varit arbetslös. Ett positivt varaktighetsberoende (= ju längre man varit arbetslös desto lättare att lämna arbetslösheten) kunde konstateras för perioden 1986–87, medan ett negativt sådant (= ju längre man varit arbetslös desto svårare att lämna arbetslösheten) erhöles för 1988–90. Under den andra perioden var arbetsmarknaden mycket god, närmast "överhettad". En tänkbar förklaring kan vara att det är under goda tider som långvarig arbetslöshet utgör en negativ signal för arbetsgivare.

Detta belyses på ett annat sätt i en engelsk studie (Meager & Metcalf 1987). Enligt denna var arbetsgivarna mindre diskriminerande mot långtidsarbetslösa i områden med hög arbetslöshet än i områden med låg arbetslöshet.

Det finns emellertid också studier som ifrågasätter att det är mindre stigmatiserande – eller lättare – att vara arbetslös i en omgivning med hög generell arbetslöshet. Dooley *et al* (1988) studerade hur den psykiska hälsan varierade i områden med olika hög arbetslöshet, såväl hos de arbetslösa som hos de anställda. Undersökningen omfattade 8 376 individer som telefonintervjuades. Ett av huvudresultaten var att hälsotillståndet generellt sett var sämre i områden med hög generell arbetslöshet – så-

väl hos de arbetslösa som hos de sysselsatta. I denna amerikanska studie hade man hypotesen att det skulle vara lättare att vara arbetslös i områden med hög arbetslöshet. Detta fick emellertid inte stöd. Det fanns ingen skillnad i hälsa – mätt som psykologiska problem samt sjukvårdskonsumtion – mellan dem som förlorade sina arbeten i områden med hög respektive låg arbetslöshet. Där- emot konstaterades i en paneldel av studien, omfattande 604 personer, att på den individuella nivån försämrades hälsoläget då man förlorade jobbet.

Jacobson (1984) har genomfört en studie (refererad i Colbjörnsen *et al* 1992, s 38) som kan belysa resultatet ovan: inkomstreduktionen i samband med arbetslöshet var 50 procent högre i områden med hög arbetslöshet än genomsnittligt. I områden med många arbetslösa är det ofta så, att den allmänna ekonomiska situationen och arbetsmarknadssituationen är så svår, att hoppet för de arbetslösa att återkomma till arbetslivet är betydligt mindre än i områden med färre arbetslösa.

De ekonomiska konsekvenserna blir alltmer framträdande

Då ett samhälle går från en relativt låg till en relativt hög arbetslöshet kommer de ekonomiska konsekvenserna att bli allt viktigare såväl på samhällelig som individuell nivå. I Sverige har forskningen om detta varit relativt ringa, vilket kanske är symptomatiskt för ett välfärdssamhälle där arbetslösheten under lång tid varit relativt låg. På senare tid har emellertid viss forskning om "ekonomisk stress" påbörjats.

Kopplingen mellan arbetslöshet och fattigdom på aggregerad nivå har studerats i några svenska undersökningar. Hur "fattigdom" bör definieras har diskuterats en hel del; i de här refererade undersökningarna har man menat socialbidragstagande. Således visade Korpi i början på 1970-talet att arbetslösheten var den dominerande orsaken till socialbidragstagande. Han menade att cirka 60 procent av variationen i bidragstagande kunde förklaras med förändrad arbetslöshet (Korpi 1971, s 52).

Sambandet mellan arbetslöshet och bidragstagande har stärkts under 1900-talet i Sverige. Detta är knappast märkvärdigt med tanke på att lönearbetet fått en allt större roll i samhället. Gustafsson (1983) visar i en studie hur detta samband förändrats. Han analyserar utvecklingen 1912 till 1979 uppdelat på fyra delperioder. Han finner då att från ett noll samband perioden 1912 till 1929 så inträder och ökar sambandet successivt under delperioderna 1930–47, 1948–69 och 1970–1979. Under den senare delen av 80-talet skedde ett trenderbrott i den tidigare parallella utvecklingen mellan arbetslöshet och socialbidragstagande. Mellan åren 1984 och 1986 sjönk arbetslösheten medan bidragstagandet fortsatte att öka. Efter år 1987 har återigen parallelliteten mellan arbetslöshet och socialbidragstagande påvisats.

Det finns också undersökningar, där man jämfört arbetslöshetsnivåerna med andelen socialbidragstagare på kommunal nivå (Halleröd 1988). Här fann man inget sådant samband, vilket förmodligen beror på att i kommuner med hög arbetslöshet är fler av de arbetslösa medlemmar i a-kassan. Det finns här

Tabell 1. Andelen som anser att de mest oroar sig för följande inför framtiden. Procent.

Att få ekonomin att gå ihop	63
Att jag måste flytta	14
Mina barns situation	7
Den dystra stämningen på orten	7
Min egen hälsa	5
Att jag psykiskt kommer att klappa ihop	1
Min livslust	1
Antal tillfrågade	148

Källa: Starrin & Lundberg 1993, s 225.

en tradition av arbetslöshet och man vet hur den skall hanteras. I storstäder, där arbetslösheten traditionellt varit låg, är fler av de arbetslösa inte medlemmar i a-kassan.

Att den ekonomiska otryggheten har stor betydelse för hur arbetslösheten uppfattas av den enskilde individen är en truism. Den ekonomiska oron över-skuggar all annan oro. Detta framgår klart av en undersökning av 192 uppsagda industrianställda vid Hagfors Järnverk hösten 1992 (Starrin & Lundberg 1993). Undersökningen genomfördes under uppsägningstiden, en tid som enligt andra studier ofta är den värsta i psykosocialt avseende. I *Tabell 1* framgår de anledningar till oro inför framtiden som de tillfrågade uppgav.

I undersökningen studerades också hur andra reaktioner på arbetslösheten var relaterade till känslan av ekonomisk stress. I huvudsak fann man här mycket starka samband, så att individer med högre grad av ekonomisk stress oftare uppvisade andra psykosociala symptom, som till exempel sömnproblem, huvud-

Tabell 2. Andel som anger att uppsägningsperioden inneburit förändringar i en rad avseenden fördelat på graden av ekonomisk stress. Procent

	Grad av ekonomisk stress			
	Hög	Medel	Lägre	Samtliga
<i>Hälsa/välbefinnande</i>				
Försämrat allmänt hälsotillstånd	45	13	14	27
Försämrat psykiskt välbefinnande	50	27	16	33
<i>Psykosomatiska besvär</i>				
Oftare huvudvärk	15	13	0	10
Oftare magbesvär	37	9	0	18
Oftare sömnbesvär	40	20	0	23
<i>Levnadsvanor</i>				
Ökad alkoholkonsumtion	14	4	2	6
Minskad alkoholkonsumtion	2	0	2	1
Röker mer	8	4	2	6
Röker mindre	0	0	5	1
Motionerar mer	8	13	28	15
Motionerar mindre	7	2	5	5
<i>Sociala relationer</i>				
Ökade kontakter med släkt/vänner	3	7	12	7
Minskade --"	5	2	0	3
Ökad kontakt med grannar	2	4	9	5
Minskad --"	2	2	0	1
Förbättrad stämning i familjen	0	2	2	1
Försämrad --"	42	24	9	27
<i>Politisk och facklig aktivitet</i>				
Ökad politisk aktivitet	15	0	0	6
Minskad politisk aktivitet	5	4	5	5
Ökade fackliga aktiviteter	10	0	0	4
Minskade fackliga aktiviteter	15	13	5	11
<i>Aktiviteter allmänt</i>				
Gör fler saker på fritiden	13	13	21	15
Gör färre saker på fritiden	32	13	2	18
Mer initiativrik	11	20	21	17
Mindre initiativrik	29	7	0	14
Antal tillfrågade	62	45	43	148

Källa: Starrin & Lundberg (1993, s 223)

värk, maktlöshet osv. I viss mån kan detta säkerligen förklaras av en bakomliggande "otrygghetsfaktor" eller pessimistisk livshållning. I *Tabell 2* visas hur graden av ekonomisk stress samvarierar med kriterier på hälsa, psykosomatiska besvär, levnadsvanor, sociala relationer,

politiska och fackliga aktiviteter samt aktiviteter mer allmänt.

Tabellen visar en samvariation mellan upplevelsen av ekonomisk stress och en mängd andra kriterier på välbefinnande. Materialet bör dock tolkas med försiktighet då antalet personer är litet

och undersökningen inte är longitudinell. Det sistnämnda gör att man inte kan dra någon slutsats om att det är den ekonomiska stressen som orsakar t ex motionsbenägenheten eller sömnbesvär. Troligen finns det en bakomliggande personlighetsstruktur som orsakar såväl ekonomisk som annan stress.

Också i Hagström (1988) fanns ekonomisk stress med som en viktigt variabel. I likhet med den ovan nämnda studien rörde det sig också här om en tvärsnittsstudie. De beroendevariabler som i Hagström är centrala är det *aktiva/passiva* förhållningssättet, vilket utgår från i vilken grad de arbetslösa kunnat ersätta arbetslösheten med andra aktiviteter. Ekonomisk påfrestning var en av de variabler som gav starkt signifikanta skillnader mellan de aktiva, de neutrala samt de passiva förhållningssätten. De aktiva upplevde mindre ekonomisk påfrestning än de passiva och de neutrala.

De samhällsstrukturella konsekvenserna blir alltmer betydelsefulla

Då arbetslösheten i ett samhälle är relativt låg är konsekvenserna stora för i första hand de direkt drabbade individerna, de arbetslösa. Då arbetslösheten stiger ändrar problemen delvis karaktär. Flertalet negativa konsekvenser på individnivå kvarstår, men arbetslöshetens betydelse för samhällets mer grundläggande processer och strukturer ökar. Exempel på frågor är här: Vilken betydelse har hög generell arbetslöshet för brottsligheten i ett samhälle? Vad betyder hög generell arbetslöshet för dem som är i arbete? Blir de mer disciplinerade, håller de inne med kritik och lö-

nekrav? Hur påverkas arbetsmiljön? Vad betyder hög generell arbetslöshet för välfärdsfördelning och solidaritet?

Att studera frågor av detta slag är inte lätt. Det rör sig här om komplexa och långsiktiga skeenden, där effekten av arbetslösheten som enskilt fenomen är svår att isolera. Det finns till exempel ingen tidsmässig samvariation mellan arbetslöshetens och brottslighetens utveckling under det senaste decenniet i Sverige (Ahlberg 1993). Antalet anmälda rån ökade till exempel måttligt fram till år 1988 utan att låta sig påverkas av arbetslöshetstoppen år 1983. Därefter, åren 1989–90, kom en mycket kraftig ökning av de anmälda rånen. Denna explosion inträffade under en period när arbetslösheten var ovanligt låg och tillgången på arbete god. När sedan konjunkturen vände och arbetslösheten ökade kraftigt år 1991, stagnerade tillväxten av rånbrotten. Samma tendens har fortsatt under år 1992. Och man kan tänka sig flera – såväl positiva som negativa – samband mellan arbetslöshet och brottslighet:

- Hög arbetslöshet kan leda till att uppväxtmiljöerna för barn blir sämre, så att de i tonåren börjar med kriminalitet.
- Svårigheterna att rehabilitera personer som redan inlett brottskarriärer ökar när det inte finns några arbeten att slussa ut dem till.
- ”Tillfällesstrukturen”, dvs antal tillfällen till brott minskar i lågkonjunkturer. Detta gäller kanske främst våldsbrottsligheten; ju fler människor som deltar i nöjeslivet desto större blir riskerna för våldsbrott (efter Ahlberg 1993, s 27).

Att studera sambandet mellan arbetslöshet och brottslighet är således något som dels kräver uppgifter om långa tidsperioder, dels en mycket omfattande analys av samvariationer med andra förhållanden. Och detta är, som påpekats, typiskt för studier av arbetslöshetens betydelse för mer samhällsstrukturella förhållanden och är en förklaring till att det finns få studier av detta slag. Ett annat skäl är att arbetslösheten inte varit av den omfattningen att det motiverat mer omfattande studier av detta slag.

Vad finns det då för studier som behandlar arbetslöshetens konsekvenser för samhällsstrukturella förhållanden? En typ av studier gäller effekterna av generellt sett hög arbetslöshet på arbetslivet, t ex hur rörligheten och lönebildningen påverkas. Ett annat förhållande som uppmärksammats i Sverige gäller övertidsuttaget. Samtidigt som det råder hög arbetslöshet, arbetar de som finns kvar i arbete mycket övertid (se bl a Starrin m fl 1985). Det finns också studier som tyder på att hälsotillståndet var sämre hos såväl de arbetslösa som de i arbetslivet i områden med generellt hög arbetslöshet (Dooley *et al* 1988). Samtidigt finns också studier som sökt belysa sambandet mellan hög generell arbetslöshet och sjukfrånvaron hos dem som är kvar i arbetslivet. Här tycks det vara så, att i tider av hög generell arbetslöshet sjunker sjukfrånvaron hos dem som har arbete (se t ex Riksförsäkringsverket 1993).

En typ av studier som har stort intresse ur ett samhällsstrukturellt perspektiv gäller polariseringstendenser mellan de arbetslösa och de som är i arbetslivet. I vad mån koncentreras till exempel de arbetslösa i samma familjer, i

samma bostadsområden, i samma ungdomskretsar? Detta är en typ av forskning som i viss utsträckning bedrivits i Storbritannien under 1980-talet. En slutsats av denna forskning är att "arbetslösheten går i familjerna". Således anger Pahl (1988) efter Social Trends (1984) att endast 30 procent av de gifta kvinnorna i hushåll med en arbetslös hushållsföreståndare hade ett arbete, mot 58 procent i hushåll med en hushållsföreståndare i arbete. I vad mån detta går att förklara med regionala och klassmässiga förhållanden framgår inte ur artikeln. Den förklaring som tas fasta på här är det bidragssystem som finns i Storbritannien: kvinnornas förtjänst över en viss nivå dras bort från mannens arbetslöshetsunderstöd.

Payne (1987) har studerat i vad mån arbetslösa ungdomar oftare än ungdomar i arbete har någon annan arbetslös i föräldrahushållet. Hon fann här tydliga, statistiskt signifikanta, skillnader: medan 35 procent av de arbetslösa 16-19-åringarna levde i ett hushåll som innehöll åtminstone en annan person som var utan arbete, var siffran 12 procent för ungdomar i arbete. Det var dessutom så, att endast 78 procent av de arbetslösa ungdomarna levde i ett hushåll som innehöll åtminstone en arbetande person, medan siffran var 94 procent för ungdomarna i arbete.

Sambandet mellan å ena sidan ungdomars arbetslöshet samt å andra sidan arbetslöshet eller ekonomisk inaktivitet i föräldrafamiljen kvarstod även sedan kontroller gjorts för utbildning, ålder, kön, etnicitet, regionens arbetslöshetsgrad och hushållsföreståndarens yrke och utbildning. Flera förklaringar ges i artikeln: arbetslöshet kan lättare tolere-

ras och utvärldas i en omgivning där flera är arbetslösa; pressen att söka arbete för den unge blir mindre. Det informella kontaktnätet som för in i arbetslivet är vidare mindre. Arbetsgivarna kan ha negativa attityder mot ungdomar som har arbetslösa föräldrar. Uppväxtmiljön i familjer med långtidsarbetslöshet kan medföra problem av olika slag, vilket kan innebära minskad konkurrenskraft på arbetsmarknaden. Någon empirisk prövning av dessa olika förklaringar har dock inte gjorts.

Det finns således vissa tendenser till att arbetslösheten är koncentrerad till olika kärnfamiljer. Finns det också koncentrationstendenser när det gäller andra släktrationer och vänskapsrelationer?

Morris och Irwin (1992) studerade detta i Hartlepool i England, en stad med hög arbetslöshet (18 procent 1989). De jämförde släkt- och vänskapsrelationer hos fyra kategorier: hushåll där mannen varit arbetslös kontinuerligt ett år (159 hushåll); hushåll, där mannen är "osäkert" anställd (213 hushåll); hushåll där mannen är "säkert" anställd (320 hushåll); hushåll där mannen är i arbetsför ålder men utanför arbetskraften (94 hushåll). När det gällde *släktingar* konstaterades, att de hushåll där mannen varit långtidsarbetslös i betydligt högre grad än i övriga hushåll hade släktingar som var arbetslösa. Speciellt stor var skillnaden mellan dessa hushåll och hushållen där mannen var "säkert" anställd. Också när det gällde *vänner* kunde en sådan tydlig skillnad konstateras: Omkring en fjärdedel av de långtidsarbetslösa hushållen uppgav att de flesta av deras vänner var arbetslösa mot 1,5 procent av de "säkert" anställ-

da. Och 80 procent av de "säkert" anställda angav att de flesta av vännerna hade arbete mot 26 procent av de långtidsarbetslösa.

Morris och Irwin studerade också hur kontaktnäten såg ut när det gällde olika former av informell hjälp: hjälp med avseende på tjänster (av typ trädgårdsarbete, bilreparationer etc), hjälp avseende materiella förhållanden (av typ begagnade kläder, mat etc); ren finansiell hjälp. Också här kunde konstateras vissa segregationstendenser med avseende på status som arbetslös eller säkert/osäkert anställd. Det "arbetslösa" hushållet fick relativt sett oftare hjälp av ett annat "arbetslöst" hushåll, jämfört med hushållen där maken var i arbete. Man kunde i undersökningen inte finna stöd för tanken att de "arbetslösa" hushållen i någon större utsträckning jobbade åt hushåll, där maken var i arbete, dvs att det här skulle utvecklas någon ny form av arbetsmarknad. De funna segregationstendenserna varierade dock om man tog hänsyn till vilken typ av hjälputbyte det rörde sig om, och framför allt då man såg till könsmässiga skillnader. Framför allt för de hemarbetande kvinnorna hade makens status som arbetande/arbetslös relativt liten betydelse för det informella hjälputbytet. Det bör också framhållas att det förekom en hel del informell hjälp av olika slag mellan såväl hushåll "i arbete" som "arbetslösa" hushåll och hushåll "utanför arbetsmarknaden".

Några avslutande kommentarer

Jag har här kortfattat refererat och kommenterat forskning om arbetslös-

hetens konsekvenser och koncentrerat mig på frågan: Vilka typer av konsekvenser är speciellt viktiga att beakta då ett samhälle går från relativt låg till relativt hög arbetslöshet?

Mycket översiktligt kan det konstateras att forskningen om arbetslöshetens konsekvenser hittills varit starkt fokuserad mot att studera de direkt drabbade individerna, de arbetslösa. Ofta har inriktningen varit att studera psykiska konsekvenser av arbetslöshet. Däremot finns det relativt få studier som söker studera mer samhällsstrukturella konsekvenser, t ex överspridningseffekter till dem som är i arbete, om relationerna mellan de arbetslösa och de i arbete, om lokalsamhällen med hög arbetslöshet och också relativt lite om marginalisering och polarisering på samhällsnivå. I viss mån har detta säkerligen att göra med att arbetslöshetsforskningen hittills bedrivits i samhället med relativt låg arbetslöshet. Det är då de individuellt drabbade människorna som står i fokus för intresset. Då arbetslösheten stiger förändrar problemen delvis karaktär. Flertalet negativa konsekvenser på individnivå kvarstår förmodligen. Men arbetslöshetens betydelse för samhällets mer grundläggande processer och struktur ökar.

Att forska kring detta är mycket svårt. Dels ingår här arbetslösheten i ett komplext samspel med andra förhållanden, vilket gör att det är svårt att uttala sig i kausala termer. Dels gäller det här ofta mycket långsiktiga processer. Jag kan egentligen endast se två sätt att metodiskt gå tillväga för att på något sätt lösa detta: den ena vägen är att via makrodata göra komparativa studier av till exempel olika nationer. Här är det

dock ofta svårt att konkret få kunskap om vilka processer som egentligen är verksamma. Den andra vägen är att via goda teoretiska resonemang komma fram till empiriska studier på mikro-nivå, som kan tänkas ha betydelse i ett längre perspektiv. De brittiska studier som behandlar koncentrationstendenser bland de arbetslösa ser jag som sådana exempel. Dessa studier har betydelse för dagens samhälle, men kanske än mer i ett långsiktigt perspektiv. I förlängningen kan här ses utvecklingen mot det polariserade och ojämlika liv som många fruktar som en konsekvens av en permanent hög arbetslöshet.

Referenser

- Ahlberg, J (1993), "Arbetslösheten inte orsak till ökad brottslighet". *Apropå, Brottsförebyggande Rådets Tidskrift*, 1993:1.
- Arnell Gustafsson, U (1993), *Från låg till hög arbetslöshet. Om individuella och samhällsstrukturella konsekvenser*. Rapport till AMS Vetenskapliga expertråd.
- Behrenz, L (1993), *Effekt- och effektivitetsanalys av 1987 års personalförstärkning till arbetsförmedlingen*. Licentiatavhandling. Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet.
- Björklund, A & Eriksson, T (1995), "Unemployment and Mental Health. Evidence from Research in the Nordic Countries". Working Paper 95-12. Centre for Labour Market and Social Research. University of Aarhus and Aarhus School of Business.
- Brenner, S O, Pettersson, I L, Levi, L & Arnetz, B (1988), *Stressreaktioner på hot om arbetslöshet och upplevd arbetslöshet*. Statens institut för psykosocial miljömedicin, Stockholm, 1988:210.
- Cobb, S & Kasl, S V (1977). *Termination. The Consequences of Job Loss*. US Department of Health, Education and Welfare, CDC, Cincinnati.

- Colbjørnsen, T S, Dahl, Å & Hansen, H T (1992), *Langtidsarbejdsløshet. Årsaker, konsekvenser og mestring*. Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning, Bergen.
- Dagens Naeringsliv (Oslo) 17 september 1992.
- Dooley, D, Catalano, R & Jackson, R (1981), "Economics, Life and Symptom Changes in a Non-metropolitan Community". *Journal of Health and Social Behavior* 1981:22, s 144–154.
- Dooley, D, Catalano, R & Rook, K S (1988), "Personal and Aggregate Unemployment and Psychological Symptoms". *Journal of Social Issues* 1988, vol 44, s 107–123.
- Dooley, D & Catalano, R (1988), "Recent Research on the Psychological Effects of Unemployment". *Journal of Social Issues*, 1988, vol 44, s 1–12.
- Elm Larsen, J & Andersen, J (1990), *Arbejdsløshet og offentlig försörgelse i Danmark*. Sociologiska institutionen, Köpenhamn.
- Folkhälsogruppen i Sverige (1992), *Arbetslöshet som folkhälsoproblem*. Allmänna förlaget, Stockholm.
- Fryer, D & Payne, R (1986), "Being Unemployed: A Review of the Literature on the Psychological Experience of Unemployment". I Cooper, C L & Robertson, I (red): *International Review of Industrial and Organizational Psychology*. John Wiley & Sons.
- Gustafsson, B (1983), *Socialhjälpens bestämningfaktorer*. DSF, Stockholm.
- Hagström, T (1988), *Arbetslösas beredskap inför arbetslivet*. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Halleröd, B (1988), *Den svenska fattigdomen. En studie av fattigdom och socialbidragstagande*. Arkiv, Lund.
- Hartley, J & Fryer, D (1989). *The Psychology of Unemployment. Progress in Applied Social Psychology*, vol 2, s 3 – 30.
- Höjgård, S (1993), "Econometric Analysis of Unemployment Duration Data", manuskript. Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet.
- Jacobson, L (1984), "A Tale of Employment Decline in Two Cities: How Bad was the Worst of Times?" *Industrial and Labor Relations Review*, vol 37, No 4, s 557–569.
- Jahoda, M (1988), "Economic Recession and Mental Health: Some Conceptual Issues". *Journal of Social Issues*, 1988, vol 44, s 13–23.
- Janlert, U & Meidner, R (1992), "Vad säger forskningen om arbetslöshetens effekter på individen?" *Ekonomisk Debatt*, årg 20, nr 6, s 471–482.
- Korpi, W (1971), *Fattigdom i välfärden*. Tidens förlag, Stockholm.
- Leefflang, R L I, Klein-Hesselink, D J & Spruit, I P (1992): "Health Effects of Unemployed Men in a Rural and an Urban Setting". *Social Science Medicine* 1992:43(4), s 341 – 350.
- Meager, N & Metcalf, H (1987), *Recruitment of the Long-Term Unemployed*. Institute of Manpower Studies, IMS Report nr 138.
- Morris, L & Irwin, S (1992), "Unemployment and Informal Support: Dependency, Exclusion, or Participation?" *Work, Employment and Society*, Vol 6, No 2, s 185–207.
- Mörkeberg, H (1985), *Sociale og helbredsmässige konsekvenser af arbejdsløshed*. Socialforskningsinstituttet, Köpenhamn.
- Pahl, R E (1988), "Some Remarks on informal work, social polarization and the social structure". *International Journal of Urban and Regional Research*, vol 12, no 2, s 247–266.
- Payne, J (1987), "Does Unemployment Run in Families? Some Findings from the General Household Survey". *Sociology*, vol 21, no 2, s 199–214.
- Riksförsäkringsverket (1993), "Till frågan om en ny socialförsäkring." RFV redovisar 1993:2.
- Roberts, C, Noble, M & Duggan, J (1982), "Youth and Unemployment: An Old Problem or a New Life Style?" *Leisure Studies* 1(1982), s 171–182.
- Social Trends (1984).
- Starrin, B, Lundberg, B, Wall, H & Angelöw B (1985), *Arbetslöshet, övertidsarbete och intensitet i arbetet*. Värmlands läns landsting. Forskningsrapport 1, 1985.
- Starrin, B & Lundberg, B (1993), "Uppsagda från järnverket – en studie av ekonomisk stress och ohälsa". *Socialmedicinsk tidskrift* 1993:5, s 221–228.
- Warr, P B & Jackson P R (1985), "Factors

Influencing the Psychological Impact of Prolonged Unemployment and of Re-employment". *Psychological Medicine*, 15, 795–807.

Warr, P B, Jackson, P R & Banks, M H (1988), "Unemployment and Mental Health: Some British Studies". *Journal of Social Issues* 1988, vol 44, s 47–68.